

Victor PETRESCU
(Târgoviște)

**DESPRE PRIMELE TIPĂRITURI PE TERITORIUL
ROMÂNESC ÎN SECOLUL AL XVI-LEA**

About the first printed works from the Romanian territory in the sixteenth century

Abstract. With the use of a great documentation, scientifically elaborated, the author of the study, a critic and a literary historian, a historian of culture, do a survey and a brief analysis of the first printings on the Romanian territory in the sixteenth century, characterizing it as a flourishing period of the Romanian culture. In the opinion of the investigator, these printings are a consequence of internal evolution of Romanian society. Having a high circulation, they have created a typographic tradition increasing not only the treasure of Romanian spirituality but also the entire culture of the southeastern Europe.

Keywords: Lordly authority, lordly residence, foundation, cultural centers, miniature art, religion books, the art of printing, printing material, ornaments.

În perioada dezvoltării societății feudale pe pământ românesc consolidarea autorității domnești duce la măsuri politico-administrative precum și la o importantă activitate pe tărâm cultural. Asistăm la un proces de unificare a culturii feudale la curțile voievozilor, care-și exercită din ce în ce mai mult dominația asupra întregului teritoriu pe care-l stăpânesc. Acestea devin principalele centre de cultură odată cu desăvârșirea procesului de centralizare fiscală, administrativă și militară. Pe lângă ele, precum și pe lângă curțile boierești și bisericești, se depunea o rodnică activitate, cultura prezentându-se fie ca literatură bisericească (exclusiv pentru necesitățile Bisericii), fie ca literatură istorică.

La sfârșitul secolului al XV-lea și începutul secolului al XVI-lea cultura feudală cunoaște o perioadă înfloritoare. Este perioada ctitoriilor de biserici, a capodoperelor arhitecturale din Țara Românească și Moldova (mănăstirile din nordul Moldovei, Mănăstirea Argeșului, Mănăstirea Dealu), a manuscriselor de o deosebită valoare artistică, de la curtea lui Ștefan cel Mare, a culmii literaturii medievale (*Învățăturile lui Neagoe Basarab către fiul său Teodosie*), a folosirii din ce în ce mai consecventă a limbii române în scris.

În acest context de puternic avânt cultural trebuie încadrat și fenomenul apariției, la începutul secolului al XVI-lea în Țara Românească, a tiparului ca rod al unui nivel superior de viața economică, social-politică și culturală.

Despre acest moment de o deosebită importanță în viața culturală a poporului român au scris mult o serie de cercetători atât din țară, cât și de peste hotare [1]. El a stârnit de asemenea, numeroase controverse, concluziile fiind diferite (la multe dintre ele se vor face referiri în cele ce urmează). Cercetând procesul apariției tiparului în Țara Românească ca rezultat al dezvoltării societății feudale la începutul sec. al XVI-lea, precum și în urma unei călătorii de studii întreprinsă în vara anului 1971 în Iugoslavia, la Cetinje (azi Muntenegru), vom încerca să facem câteva considerațiuni cu privire la apariția tipăriturilor macariene pe pământ românesc. Ele trebuie interpretate **ca o consecință a dezvoltării interne a societății românești**, într-o strânsă interdependență cu cea a popoarelor balcanice vecine și a întregului context european.

Epoca înfloririi culturii europene, a marilor creații ale Renașterii cunoaște în cea de a doua jumătate a secolului al XV-lea o invenție epocală; apariția tiparului cu litere mobile. Acest mod de tipar se răspândește apoi cu repeziciune în toate țările lumii contribuind din plin la dezvoltarea culturală și spirituală a popoarelor. La sfârșitul secolului al XV-lea (1483) la Veneția apare și prima carte imprimată în glagolitic. O vie activitate tipografică se desfășoară apoi la Cracovia, unde începând cu 1491 Schweipolt Fiol tipărește primele cărți în slavonă cu caractere chirilice [2].

Tipărirea cărților slavone cu caractere chirilice fiind în scurt timp interzisă de către Biserica Catolică în Polonia, va fi reluată de slavii din Sud-Estul Europei ca o necesitate imperioasă pentru Biserica Ortodoxă de aici. Astfel, în Muntenegru (la Cetinje) va funcționa între 1493-1496 o nouă tipografie cu caractere chirilice datorită străduințelor voievodului Gheorghe Cernoievici și a ieromonahului Macarie [3]. Ea își încetează activitatea în 1496 din cauza invaziei turcilor în Peninsula Balcanică, Muntenegru pierzându-și independența. Cele 6 cărți în slavonește: un *Octoih* în două părți, (1493-1494), o *Psaltire* (1495), *Molitvelnicul* (1494), din care s-au păstrat exemplare și *Evangelheliar* sunt realizate în condiții vitrege, sub amenințarea invaziei otomane. Calitatea materialului tipografic nu se ridică la nivelul tipăriturilor venețiene.

În opinia lui Nicolae Iorga, „Tipărirea cărților slavone nu-și putea găsi un adăpost în Balcani, în acel sfârșit al veacului al XV-lea, când ultimele rămășițe de stăpânire creștină se înecau în noroiul turcesc. Meșterii trebuiau să-și caute un sprijin, un ocrotitor, dincoace de Dunăre, unde se păstrau vechile forme de stat” [4].

De asemenea, Nicolae Cartoian explică fenomenul astfel: Tipărirea cărților necesare cultului divin corespundea atunci în țările slave din Balcani unei necesități adânci, simțite [5].

Istoria tiparului chirilic consemnează Țara Românească (1508) ca cel de al patrulea centru din Europa, fiind urmat apoi de Praga (1517), Veneția (1519 – fondator fiind Bojidar Vukovici), Wilno (1525 – fondator fiind Francisk Skorina) etc.

Apariția primelor tipărituri pe teritoriul românesc [6] a format obiectul unor studii ale cercetătorilor români și străini, problemele legate de acest fenomen fiind numeroase

și nu pe deplin clarificate. Una dintre cele mai discutate se referă la **locul unde s-au tipărit aceste** cărți ce poartă stema Țării Românești.

Unii cercetători au susținut ideea tipăririi primelor cărți românești de limbă slavonă, în afara granițelor, la Veneția [7] sau a provenienței din acest centru a materialului tipografic. S-au mai încercat și alte localizări. O sinteză a fost făcută în lucrarea *Târgoviște, vechi centru tipografic* românesc [8], în care autorii au realizat un tabel cu ipotezele emise în timp în ceea ce privește locul apariției: Târgoviște, Dealu, Govora, Snagov, Curtea de Argeș, Bistrița, Veneția. Dintre cei care au susținut apariția la Târgoviște sau Dealu a tipăriturilor amintim pe: Ion Bianu, Nerva Hodoș, Constantin Moisil, Dan Simonescu, P. P. Panaitescu, Alexandru Odobescu, Constantin C. Giurescu, Mircea Tomescu, Ștefan Ștefănescu, Alexandru Piru, Victor Petrescu, Gheorghe Buluță, Mircea Păcurariu, Florin Rotaru, Agnes Erich. Concluziile la care s-a ajuns, în studiile, articolele sau lucrările elaborate de cei enumerați mai sus au fost că, deși la Mănăstirea Bistrița s-au găsit majoritatea exemplarelor *Liturghierului* (Mănăstirea fiind, în acea vreme, un important lăcaș de cultură) totuși locul unde au apărut tipăriturile macariene nu putea fi decât reședința domnească (Târgoviște) sau împrejurimile ei.

Marea majoritate însă, sunt adepții ideii că tiparul nu este, o simplă transplantare a celui chirilic de la Cracovia, Cetinje sau Veneția, ci este rezultatul dezvoltării societății românești [9].

În emiterea acestor ipoteze s-a ținut cont, în primul rând, de considerațiunile privind tehnica tipografică și mai puțin de cele de ordin social-economic și cultural care sunt primordiale, după opinia noastră. Astfel, ideea provenienței materialului tipografic, precum și cea a tipăririi cărților la Cracovia, nu se fundamentează științific.

După cum am arătat, la Cracovia s-au tipărit primele cărți slavone cu literă chirilică. Dacă primele tipărituri apărute pe teritoriul românesc ar fi în legătură cu acest important centru cultural, ele ar fi apărut desigur în Moldova și nu în Țara Românească, deoarece aceasta, încă din timpul lui Ștefan cel Mare, întreținea strânse legături economice și culturale cu Polonia. De asemenea, aici exista o veche tradiție, copiștii manuscriselor ajungând la o mare artă miniaturistică [10].

Analizând comparativ materialul tipografic, precum și tehnica imprimării (tiparul, hârtia, ornamentația, legătoria), Ludovic Demény [11] a ajuns la concluzia că între tipografia chirilică a lui Schweipolt Fiol de la Cracovia și cea a lui Macarie din Țara Românească nu există nici o legătură din punct de vedere tehnic. Dacă Macarie ar fi tipărit la Cracovia unde, după opinia cercetătorului bulgar Peter Atanasov [12], ar fi desfășurat o activitate bogată, ea nu rămânea neconsemnată în documentele de arhivă existente aici. De asemenea, tipăriturile cracoviene sunt redactate pe baza textelor slave orientale, cele macariene folosind bulgara de origine sud-slavă.

Apariția tiparului în Țara Românească trebuie încadrată în istoria generală a dezvoltării sociale și culturale. La sfârșitul secolului al XV-lea și începutul secolului al XVI-lea asistăm la consolidarea puterii feudale. În cadrul acestui program de centra-

lizare a puterii domnul a căutat să atragă de partea sa Biserica Ortodoxă scoțând-o de sub influența boierilor, transformând-o apoi într-un instrument material și spiritual necesar puterii domnești. În Moldova Ștefan cel Mare începe acest proces mai devreme ridicând numeroase biserici, încurajând activitatea de copiere a cărților de cult, manuscrisele lucrate aici, fiind de o deosebită valoare artistică. Același lucru va face puțin mai târziu către sfârșitul secolului al XV-lea și începutul secolului al XVI-lea și Radu cel Mare în Țara Românească, care înalță Mănăstirea Dealu, din preajma Târgoviștei, organizează viața bisericească cu ajutorul fostului patriarh al Constantinopolului, Nifon, devenit Mitropolit al Țării Românești. Acesta înființează noi episcopii (Râmnic și Buzău).

S-a ivit necesitatea, din ce în ce mai imperioasă, ca Biserica Ortodoxă Română să beneficieze de cărți necesare cultului. Manuscrisele lucrate de călugări în mănăstiri, nu mai puteau satisface noile cerințe fiind totodată și foarte scumpe.

Înflorirea culturală era o consecință firească a progresului realizat de întreaga societate feudală. Pe plan extern, Țara Românească își dezvoltă relații de prietenie cu popoarele sud-dunărene (Serbia, Muntenegru), întreține un comerț înfloritor cu diverse orașe transilvănene (Sibiu, Brașov) și chiar cu centre mai îndepărtate (Veneția, Lipsea). Aproape asemănător din punct de vedere social-economic și cultural cu Țările Române se dezvoltau la sfârșitul secolului al XV-lea și statele slave vecine: Muntenegru, Serbia, Ucraina, cu care Țara Românească și Moldova aveau strânse legături, mai ales economice și culturale.

Apariția tiparului românesc trebuie pusă în legătură cu relațiile existente între Țara Românească și voievodatul Muntenegrului. La sfârșitul secolului al XV-lea, acesta cunoștea de asemenea o perioadă înfloritoare sub domnia lui Gheorghe Cernoievici (care se intitula domn de Zeta). Acesta promova o politică de independență, mai ales după 1490 sprijinindu-se pe ajutorul Veneției cu care comunica prin portul Cattaro, având și legături de rudenie (era căsătorit cu o nobilă venețiană, Elisabeta, fiica lui Antonio Erizzo) [13]. Aceste legături au fost, credem, determinante în inițiativa sa de a instala o tipografie în Muntenegru în preajma reședinței domnești (Cetinje), la Ovod [14] (mănăstire ctitorită de tatăl său, la 12 km depărtare). Ea a fost în scurt timp mutată la mănăstirea din Cetinje. Venețienii dețineau pe atunci supremația nefiind dispuși să înstrăineze meșteșugul tiparului care era o cale aducătoare de noi venituri. După introducerea lui în 1470 de către Nicolae Jensen Veneția devine în scurt timp cel mai mare centru tipografic european. Se înscria în marele circuit economic făcut de statul venețian cu celelalte state vecine, producția de carte depășind, evident, necesitățile și posibilitățile de plasament locale. Așa se explică credem înființarea unor secții în celebrele tipografii ale lui Andreas Torresano și Aldo Manuzio, ca cea slavă, glagolitică, ebraică etc.; aceasta este probabil rațiunea care va conduce la înființarea unor tipografii, cu material venețian și cu meșterii formați aici, în diverse centre din Europa, cu care Republica întreținea legături comerciale [15]. După cum am arătat, Cetinje era unul din aceste centre. Odată

cu pătrunderea turcilor în Muntenegru (1596) și cu supunerea lui, familia Cernoievici este nevoită să se exileze împreună cu o serie întreagă de cărturari aflați la curte. O parte găsesc adăpost la Veneția, după care se îndreaptă spre curtea voievodală din Târgoviște [16]. Printre ei se afla probabil și ieromonarhul Macarie, adus aici de ieromonarhul Maxim, viitor mitropolit al Țării Românești. Găsind condiții favorabile, domnul și Biserica fiind direct interesați în apariția cărților religioase de cult, organizează la ctitoria lui Radu cel Mare de la Mănăstirea Dealu o tipografie de sub teascurile căreia ies, între 1508-1512, primele cărți slavone tipărite pe teritoriul românesc: *Liturghier* (1508), *Octoih* (1510), *Tetraevanghel* (1512).

Părerile diferă, fiind împărțite între Târgoviște ca reședință domnească și mănăstirile Dealu și Bistrița [17]. Aici era centrul vieții social-economice, politice și a celei religioase, ori un astfel de meșteșug de o deosebită valoare și importanță pentru acel timp, fiind și un privilegiu domnesc, nu și-ar fi găsit alt loc decât în capitala țării. De asemenea, ipoteza instalării tipografiei la mănăstirea Dealu este cea mai aproape de adevăr, domnul Radu cel Mare vrând să dea și prin aceasta o nouă strălucire ctitoriei sale [18].

Totodată, la Târgoviște, pe vremea lui Radu cel Mare se crease un mediu de cultură înaltă care se oglindește și în convorbirea călătorului italian Francesco delle Vale cu călugării de la Mănăstirea Dealu, aceștia amintindu-i italianului despre originea noastră romană [19]. Acest mediu îl întrețineau și călugării franciscani de la Mănăstirea Sancta Maria Gratiarum din oraș. Climatul necesar dezvoltării unei alese culturi l-a asigurat Radu cel Mare prin bunăstarea vieții materiale de la curtea sa. Bunele relații de prietenie cu Vladislav al II-lea, regele Ungariei, au ajutat la desfășurarea unui comerț bogat cu Brașovul și Sibiul [20]. Astfel, domnitorul a asigurat liniștea țării dinspre hotarul de Apus canalizându-și întreaga energie spre organizarea țării din punct de vedere social, dar și cultural, religios. N. Iorga afirma că Leunclavius îl caracteriza ca un domnitor bun, drept, înțelept și destul de potrivit pentru cărmuire, prin superioritatea lui de suflet [11].

O problemă de o deosebită importanță, la care s-a încercat să se răspundă este cea a **originii materialului tipografic**. Dintre părerile expuse merită a fi luate în considerație cele care afirmă că materialul tipografic ar fi turnat la Veneția sau lucrat manual în țară. Analizând comparativ tipăriturile românești și cele venețiene, Virgil Molin și Dan Simonescu au ajuns la concluzia că începuturile tiparului românesc sunt strâns legate de tiparul venețian, având la bază o muncă și o tehnică originar venețiană [22]. În finalul studiului Dan Simonescu se întreba, pe bună dreptate, de ce cărțile, în ipoteza tipăririi lor la Veneția, nu au lăsat nicio mențiune în bogata arhivă venețiană dintre 1508-1512 [23]. Este probabil faptul că Macarie, care după cum am văzut avusese strânse contacte cu tipografiile venețiene, să nu se fi folosit de experiența căpătată aici. Dar neexistând niciun fel de informații care să ateste faptul că la sfârșitul secolului al XV-lea și începutul secolului al XVI-lea s-ar fi tipărit acolo cărți cu caractere chirilice [24], credem

că litera, ca și ornamentațiile, sunt săpate în țară având caracteristici poligrafice proprii, specifice, curat românești, care-și aveau corespondent în manuscrisele moldovene de la începutul secolului al XV-lea [25].

Nu vom descrie toate tipăriturile macariene. Ne vom referi în câteva rânduri la *Evangheliarul slavonesc (Tetraevanghelul)*, apărut la Târgoviște (Mănăstirea Dealu, 1512). În *Bibliografia românească veche* [26] este descris astfel: *Volum în 4° de 290 foi, împărțite în 37 caiete, fără paginație, cu semnătură chirilică, 2-37 pe prima și pe ultima pagină a fiecărui caiet, afară de primul care nu are semnătură. Caietele sunt compuse din câte opt foi, afară de primul, din patru foi și una adăugată la început; al 30-lea caiet e compus din 9 foi și al 37-lea, din 4 foi, dintre care ultima e albă. Tipărit cu negru și roșu, cu câte 20 de rânduri pe pagină, pe hârtie groasă, cu diferite mărci de fabrică; inițialele ornate, în general aceleași ca ale *Liturghierului* din 1508, cu excepția câtorva, de un model nou.*

Epilogul consemnează: *... cu porunca Domnului, Io Basarab, marele Voievod ...eu întru Christos rob, călugărul Macarie am ostenit pentru aceasta și am săvârșit această carte în anul 7020, crugul soarelui 20, al lunii nouă, indictionul 14, luna lui iunie 25 zile* [27]. De asemenea, tipograful afirma: *Rog, deci, pe cei tineri și pe cei maturi și pe cei bătrâni, care citiți sau scrieți, pentru dragostea lui Hristos, să îndreptați, iar pe noi, care cu osârdie am trudit la această lucrare, să ne binecuvântați, pentru ca, împreună slăvim pe Tatăl, de la care sunt toate, pe Fiul, prin care sunt toate, pe Sfântul Duh, întru care sunt toate, aici să dobândim pace și miluire, iar, acolo, cu această lumină și bucurie să strălucim. Amin.* Însemnătaea *Tetratevangheliei* lui Neagoe (1512) stă în faptul că este prima tipăritură pentru toți ortodocșii care foloseau limba slavă ca limbă oficială a cultului religios, indiferent de țara unde locuiau. Ca măiestrie grafică este așa de artistic concepută, încât ornamentele ei (până și stema Țării Românești), o parte din inițialele mărite și împodobite au fost desenate aproape întocmai și folosite la imprimarea *Tetratevangheliei* de la Belgrad din 1552 [28].

Este cert faptul că primele tipărituri au fost rezultatul politicii de întărire și atragere a Bisericii Ortodoxe pentru sprijinirea acțiunii de centralizare a statului feudal. Se adresau tuturor românilor, mai mult chiar, întregului sud-est european ortodox (sârbi, bulgari, ruși) devenind astfel cărți fundamentale ale Bisericii (*Liturghierul, Evanghelia, de exemplu*) [29].

Au avut o largă circulație, creând o tradiție tipografică ce va fi continuată atât în Țara Românească cât și la Brașov sau în centre europene (Belgrad). Mario Ruffini afirma că *Liturghierul* de la 1508 are un loc distinct nu numai în istoria tipografiei Europei sud-orientale, ci și ocupă un loc important în istoria culturală și religioasă a timpului [30].

Ele fac parte din tezaurul de spiritualitate și cultură românească aparținând totodată culturii feudale din Sud-Estul Europei.

Note

1. Dintre ei amintim: Nicolae Iorga, Alexandru I. Odobescu, Nicolae Cartoian, Sextil Pușcariu, Ion Bianu, Alexe Procopovici, P. P. Panaitescu, Mircea Tomescu, Dan Simonescu, Virgil Molin, Barbu Teodorescu, Ludovic Demény, Damaschin Mioc, Livia Bacâru; dintre cercetătorii străini: Karataev, Iosip Badalič, Dajan Medacovič, V. Jagič, A. I. Sobolevski, Peter Atanasov.

2. Istoria tiparului consemnează 5 cărți tipărite la Cracovia (*Octoihul*, *Ceaslovul* – datate 1491, *Triodul Cventi* și *Triodul Penticostar*; a cincea, *Psaltirea*, nu este descoperită, cunoscându-se despre ea doar mențiunea dintr-o publicație a anului 1721).

3. S-au tipărit 6 cărți slavone: *Octoihul* (în două părți 1493-1494, ce constituie un volum) din care se cunosc azi 2 exemplare complete aparținând Muzeului de Istorie și Mănăstirii din Cetinje; *Psaltirea* (1495), *Molitvenicul* (1494) – din care se cunosc și sunt păstrate exemplare (Zagreb, Belgrad); *Ceaslovul* și *Evangheliarul*, din care nu se cunoaște niciun exemplar.

4. N. Iorga, *Istoria literaturii românești*, ed. a II-a, București, Ed. Pavel Suru, 1925, p. 138.

5. N. Cartoian, *Istoria literaturii române vechi*, vol. I, București, Ed. Minerva, 1980, p. 53.

6. Macarie va tipări în Țara Românească, la Târgoviște: *Liturghierul* (1508), *Octoihul* (1510), *Tetraevangheliarul* (1512).

7. Primul care a susținut această idee, în 1861 fiind Alexandru I. Odobescu, urmat de G. Ionescu, iar recent de Virgil Molin (vezi *Venise, berceau de l'imprimerie glagolitique et cyrilique. Estrato da Studi veneziani – XII*, 1966, Leo Olschki – Editore, Firenze, 98 p. și Virgil Molin, Dan Simonescu *Tipăriturile ieromonarhului Macarie pentru Țara Românească în Biserica Ortodoxă*, LXXVI, 1958, p. 1008-1034).

8. Cf. Dan Simonescu, Gh. Buluță, Victor Petrescu, *Târgoviște, vechi centru tipografic românesc*, Târgoviște, Ed. Bibliotheca, 2008, p. 26.

9. Pentru Țara Românească ca loc al tipăriturilor pledează: B. P. Hasdeu, Nerva Hodoș, Nicolae Iorga, P. P. Panaitescu, Dan Simonescu, Mircea Tomescu, Ludovic Demény și alții, după cum am arătat mai sus.

10. Dintre cei ce continuă scrierea de mână se remarcă: Grigore Țamblac, Gavriil Uric.

11. L. Demény, *L'imprimerie cyrilique de Macarios de Valachie* – „Revue Roumaine d'Histoire”, t. III (1969), nr. 3, p. 549-574.

12. Peter Atanasov, *Les premiers livres slavo-bulgares imprimes*, Sofia, 1959, p. 255 și *L'imprimerie en Roumanie et les Bulgares de Brașov au XVI-e siècle – La collaboration culturelle bulgare-roumaine au XIV-e siècle*. În: „Etudes Balkaniques”, 1967, nr. 6, p. 124.

13. Nicolae Cartoian, *Istoria literaturii române vechi*, vol. I, București: Editura Fundației Regale pentru Literatură și Artă, 1940, p. 53-55.

14. În privința locului tipografiei muntenegrene, păreri sunt împărțite, majoritatea fiind însă de acord că ea a funcționat mai întâi al Ovod, apoi la mănăstirea din Cetinje (P. Safarik, V. Jagič, L. Stoianovič, Iosip Badalič, D. Medakovič etc.).

15. Pot fi citate: Cetinje (Muntegru), Senj (Croatia) la sfârșitul sec. al XV-lea, pentru ca apoi, la începutul sec. al XVI-lea, numărul lor să sporească: Gorazde 1519-1523), Rujan (Uzice) (1536-1537), Gracanica (1538-1539) etc. (după Iosip Badalič – *Yugoslavica usque ad annum MDC*, 1960, Baden-Baden, Germany).

16. Controverse s-au purtat și în jurul identificării persoanei lui Macarie, a vieții acestui tipograf. Deși nu face obiectul studiului nostru, suntem de părerea celor care susțin (N. Iorga, P. P. Panaitescu, Mircea Tomescu, Damaschin Mioc etc.) identitatea dintre Macarie, tipografal de la Cetinje și cel din Țara Românească.

17. Mănăstirea Bistrița din nordul Olteniei, ctitorie a Craioveștilor, bătută cu tunurile de Mihnea, cum spun cronicile, la 1509.

18. Dintre cercetători, Alexandru Odobescu optează pentru Mănăstirea Dealu sau Veneția, Emile Picot – Târgoviște, Nicolae Iorga – Târgoviște, Dealu sau Bistrița, G. Pascu – Târgoviște etc.

19. N. Iorga, *Istoria românilor prin călătorii*, vol. I, București 1928, p. 12.

20. Cf. Al. Lapedatu, *Politica lui Radu cel Mare*. În: vol. *Lui Ioan Bianu, amintire*, București, 1916, p. 202-223.

21. N. Iorga, *O veste însemnată din trecutul nostru*. În: „Floarea darurilor”, I (1907), vol. II, p. 435.

22. V. Molin, D. Simonescu, *Tipăriturile ieromonarhului Macarie pentru Țara Românească*. În: *Biserica Ortodoxă Română*, LXXVI (1958), nr. 10-11, p. 1005-1034.

23. *Ibidem*.

24. Primele cărți venețiene cu caractere chirilice provin din tipografia lui Bojidar Vuković, 1519.

25. P. P. Panaitescu, *Liturghierul lui Macarie – 1508*, București, 1961 și Ludovic Demény, *L'imprimerie cyrilique de Macarie de Valachie*. „Revue roumaine d'histoire” VII (1969), nr. 3, p. 572.

26. Ion Bianu, Nerva Hodoș, *Bibliografia românească veche*, I (3), București, 1903, p. 9.

27. *Ibidem*, p. 14.

28. *Idem*.

29. P. P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 13.

30. Cf. Dan Simonescu, Gheorghe Buluță, Victor Petrescu, *Târgoviștea, vechi centru tipografic românesc*, Târgoviște, Ed. Bibliotheca, 2008, p. 34.